

І.М. Стасюк

Національний університет “Львівська політехніка”,
Інститут гуманітарних і соціальних наук**ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКОЇ ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКОЇ
ЦЕРКВИ У ПІДПІЛЛІ (1946–1989 рр.)**

© Стасюк І.М., 2014

Статтю присвячено висвітленню однієї з найтрагічніших сторінок в історії Української греко-католицької церкви – її підпільному функціонуванню у 1946–1989 рр., тобто у часи її офіційного перебування поза законом. Основну увагу у дослідженні звернено на форми і методи діяльності у зазначений історичний період.

Ключові слова: Греко-католицька церква, підпілля, Й. Сліпий.

This article is devoted to one of the most tragic pages in the history of the Ukrainian Greek Catholic Church - its underground operation in the 1946-1989 biennium, at the time of its official being outlawed. The main attention is paid to the study of form and methods of the specified historical period.

The place and role of the church in the life of the Ukrainian people on the eve of its “self-destruct” and highlighted the legal mechanism of destruction.

Based on the above facts and statistics illustrated specific actions Greek Catholics in the fight for the legalization of the church: liturgy and administration needs in different places, unauthorized takeover of the churches for applications for registration of believers Greek Catholic communities and clergy disseminate information about the government’s decision a positive decision legitimate operation of the church. Also describes the measures the state in combating the spread of “opium for the people” and the final destruction of the remnants uniatism.

Considerable attention is given in the article personalities – their daily work on the development and strengthening of the underground. Highlighted as an activity of the church leadership, especially Y.Slipoho and ordinary priests. It is emphasized that their work was important for spiritual revival, as it does not contradict the Soviet legislation, including the Constitution of the USSR.

The study analyzes the close relationship of the underground Ukrainian Catholic Church of the center - the Vatican, are examples of their close cooperation on religious matters, especially in trying to official legalization of the Ukrainian Greek Catholic Church.

In the context of the religious policy of the government highlights the problem of the scale of the underground church in different decades. There is both a negative and a positive effect on the size and number of the faithful of the UGCC policymaking Union- Republican government.

Key words: Greek Catholic Church, underground, Y.Slipy.

Однією з найвпливовіших релігійних інституцій у сучасній Україні є Українська греко-католицька церква. Будівництво великої кількості храмів, перенесення головного центру УГКЦ зі Львова до Києва, відкриття багатьох духовних навчальних закладів, видання значної кількості періодичних та релігійних видань, тісна співпраця із Ватиканом свідчать як про збільшення загальної кількості греко-католицьких церков, так і про цілеспрямоване поширення її діяльності на терени всієї країни та поза її межами. Однак в історії УГКЦ були не лише періоди швидкого відродження та піднесення, але й гонінь та переслідувань. Саме так було в часи існування радянської влади в Україні у ХХ ст.

Отож, метою статті є дослідження діяльності УГКЦ у період її перебування поза законом в УРСР, а саме у 1946–1989 рр.

На перший погляд здається, що зазначена проблематика вже достатньою мірою вивчена, про що свідчать сучасні публікації [2, 5–7]. Однак чи можна стверджувати, що за трохи більше двох десятиліть – періоду роботи науковців в нових умовах – вже повністю та вичерпно досліджена історія УГКЦ у період її підпільного функціонування. Очевидно, що відповідь буде швидше негативною, ніж позитивною. Ось чому ця стаття є необхідною та важливою.

Як відомо, в силу історичного розвитку домінуючі позиції у західному регіоні України займала греко-католицька церква. Про це переконливо свідчать статистичні дані. Так, восени 1939 р. на Львівщині налічувалось 1308 греко-католицьких церков, 830 священників, 40 монастирів, тоді як православних церков було лише 5 і їх обслуговувало 8 православних священників [2, с. 113]. У тій же Львівській області до 1946 р. діяло вже близько 1500 греко-католицьких церков і монастирів з великою кількістю духовенства і монахів. Було дві єпархії – Львівсько-Тернопільська та Перемишльсько-Самбірська, духовна академія і три семінарії [8, ф.п.3, оп.9, спр.85, арк.29].

Оскільки УГКЦ була національною за суттю інституцією, що виступала духовним натхненником українського народу у визвольних змаганнях, вона являла собою потенційно значну небезпеку, тому і стала об'єктом особливої уваги відповідних владних структур, зрештою – бруталного насильства. Щоб надати актові “самоліквідації” УГКЦ правового оформлення, влада підготувала і провела 8–10 березня 1946 р. в м. Львові так званий Собор Греко-Католицької Церкви, який прийняв рішення “скасувати постанови уніатського Брестського собору 1596 р., ліквідувати унію, анулювати залежність від Рима і повернутись до нашої батьківської Святої Православної віри і до Руської Православної Церкви” [16, с.94].

Попри неправомочність з церковно-канонічного погляду рішення Львівського собору про “возз'єднання” УГКЦ із православ'ям вона опинилась поза законом. Із 1949 р. перестала існувати легально уніатська церква на Закарпатті. Її ліквідація відбулася за таким же сценарієм, як і у Львові в березні 1946 р. [11, с.332].

Друга половина 40 років ХХ ст., отже, назавжди залишиться в пам'яті українців як період, коли радянською владою були здійснені акти бруталного насильства над сумлінням сотень тисяч греко-католиків. Однак, незважаючи на “добровільне возз'єднання” УГКЦ із православ'ям, закриття та грабунок її храмів, заборону відправлення богослужінь, масові заслання непокірних священників у Сибір, церква не припинила свого існування, продовжуючи функціонувати в умовах підпілля.

Відчутним імпульсом для відновлення та активізації діяльності УГКЦ стало повернення восени 1955 р. з місць позбавлення волі репресованих греко-католицьких священників. Архівні матеріали засвідчують відбуття покарання значною кількістю священників Львівщини, Тернопільщини, Станіславщини, Закарпаття за небажання зрадити віру [7, с.120].

Відновлення й активізація діяльності УГКЦ проявилися у проведенні богослужінь, в захопленні діючих православних церков, поданні заяв віруючими про реєстрацію греко-католицьких громад і духовенства [3, с. 355, 356].

До справи задоволення релігійних потреб уніатів були задіяні, залежно від області, десятки, сотні священнослужителів. Так, на території Львівщини станом на 31 січня 1962 р. нараховувалось близько 130 осіб невозз'єданого духовенства [8, ф.п.3, оп.8, спр.266, арк.160.], на 11 січня 1965 р. в області налічувалось вже 138 уніатських священників і близько 400 монахів і монахинь [8, ф.п.3, оп.9, спр.85, арк.30].

Спільна праця греко-католицьких священників та монахів й монахинь приносила певні практичні результати. Маючи закріплені ділянки дій, постійно роз'їжджаючи, вони проводили роз'яснювальну роботу серед населення сіл, твердячи, що “скоро все зміниться, а тому треба триматися свого”, внаслідок чого з сільських населених пунктів Львівщини в 1967–1968 рр. надійшло в різні інстанції 11 заяв про реєстрацію “української католицької церкви східного обряду” [8, ф.п.3, оп.19, спр.203, арк.3,5].

Коли ж їхні домагання в силу тих чи інших причин не вирішувались на рівні області, делегації уніатів їздили добиватись своїх прав і до Києва, й до Москви. 23 роки, починаючи з 1968 р., писали владі заяви на реєстрацію греко-католицької громади і храму віруючі із села Завадова Стрийського району Львівської області [17, с. 727]. Жителі с. Мшана Городоцького району, що на Львівщині, написали за три роки понад 100 листів, прохань, документів в різні інстанції після бруталного знищення їхньої церкви в грудні 1977 р. 11 разів делегації віруючих з цього села побували у Раді в справах релігій, у Народному контролі, Прокуратурі, МВС та інших компетентних установах з метою відновлення їхніх прав [17, с. 714].

Відмова владних структур від розгляду поданих заяв про реєстрацію УГКЦ, що мотивувалася неправдивими твердженнями про “самоліквідацію” церкви, зволікання із прийняттям рішень по суті заяв спонукала віруючих до рішучіших дій. У звіті Львівського обкому партії Політбюро ЦК КПУ, датованому 15 квітнем 1971 р., вказувалось на 12 випадків самочинного захоплення церков з боку уніатів та відправлення служб за греко-католицьким обрядом [8, ф.п.3, оп.19, спр.203, арк. 3,17].

Діяльність УГКЦ у підпіллі вимагала вирішення багатьох нагальних проблем, зокрема конкретних заходів щодо недопущення возз'єднання греко-католицьких священників з православними. Чимало возз'єднаних священників використовували католицькі обряди, перешкоджали опрацюванню храмів, посилаючись на невдоволення мирян. Крім того, деякі з них, що раніше прийняли православ'я, дали таємні клятви уніатам про своє відречення від нього, але залишились на т.зв. православних приходах [8, ф.п.3, оп.8, спр.266, арк.156,157; оп.9, спр.85, арк. 106.].

У справі навернення опрацюваних священників в лоно УГКЦ, загалом її розбудови і зміцнення в умовах підпільного функціонування велика заслуга належить єпископу М.Чарнецькому. Близько 300 священників, що підписали свого часу православ'я, але згодом гірко покаялись за цей проступок на сповіді у владики, були прийняті ним до УГКЦ [6, с. 176]. За три роки душпастирської діяльності в Україні єпископ М.Чарнецький навернув до християнства понад 20 тисяч осіб та висвятив близько 50 священників [6, с. 176].

УГКЦ проводила активну працю й для зміцнення своїх позицій в західних областях республіки. Поширювалася інформація про розгляд питання дозволу на існування уніатської церкви в Москві та надії на його позитивне вирішення. У присутності групи віруючих в одному з сіл Закарпатської області греко-католицький священник І. Сокол заявив православному отцю Бутек, що “скоро буде нове рішення уряду, і наша церква буде відновлена. Ви ще до нас прийдете” [7, с. 121, 122].

Без сумніву, активізацію діяльності УГКЦ слід пов'язувати не тільки із постійною працею греко-католицьких священників, але й керівництва церкви, зокрема митрополита Й.Сліпого. Серед багатьох інших греко-католицьких душпастирів його заарештували та засудили в середині 1940-х років на тривалий термін позбавлення волі за “антирадянську націоналістичну діяльність” [18, с.6, 55, 56]. З метою недопущення митрополита в Україну, його знову засудили у 1959 р. “Проживаючи в Красноярському краю, Сліпий проводив активну роботу, направлену на відродження уніатської церкви, підпорядкованої Ватикану, та ліквідацію соціалістичного ладу на Україні. З цією метою Сліпий систематично складав і нелегальним шляхом розповсюджував від імені глави неіснуючої церкви різні послання, в яких наводив наклеп на радянську дійсність, закликав віруючих та бувших уніатських священників до боротьби проти радянської влади” [18, с. 55, 56].

Отже, перебуваючи далеко від батьківщини, глава греко-католицької церкви не відступився від своєї віри і обов'язків, проводячи і в неволі роботу, спрямовану на відродження уніатської церкви. Вона цілком відповідала інтересам віруючих і формально не була антирадянською, оскільки здійснювалася на основі відповідної статті Конституції УРСР, де чітко записано, що громадянам республіки “гарантується свобода совісті, тобто право сповідувати будь-яку релігію ... відправляти релігійні культи ...” [13, с.19]. Отже, це влада свідомо зводила наклеп на митрополита. Ось чому абсолютно справедливою була вимога Папи Івана XXIII негайно звільнити із місця позбавлення волі Й. Сліпого, що розглядалося як одна із умов участі Московського патріархату в П

Ватиканському Соборі. Домагання Папи Івана XXIII були задоволені й главі УГКЦ дозволено виїхати за межі Радянського Союзу [19, с.149].

Звістка про “помилування” Й.Сліпого з великою радістю була сприйнята віруючими церкви, а таємно призначений ще у 1959 р. єпископом підпільної УГКЦ В. Величківський негайно поїхав до Москви, де зустрівся із митрополитом. Вона мала важливе значення, адже В. Величківський був хіротонізований, отже до пастви він повернувся висвяченим єпископом, також на нього були покладені обов’язки керівництва церквою в умовах підпілля [9, с.20, 21].

Дієва допомога у сприянні виїзду митрополита Й. Сліпого за кордон, його активна участь у другому Ватиканському Соборі (1962 р. – 1964 рр.), у результаті чого УГКЦ отримала канонічно-церковне оформлення [15, с. 226; 19, с.149] свідчили про чітку підтримку Ватиканом очолюваної Й.Сліпим уніатської церкви. Створення ж українського Патріархату за кордоном означало не лише надання йому всіх прав і привілеїв, що мали всі інші східні Патріархати, але й ієрархічне завершення всієї структури української церкви. Подія ця надихнула її вірних в Україні до активізації зусиль, спрямованих на відродження церкви.

В цьому процесі важливе значення мала агітаційно-пропагандистська робота, керівництво якою здійснювали греко-католицькі священники. Проте у своїй діяльності вони тісно співпрацювали із монахами і монахинями колишніх греко-католицьких монастирів, що поселились групами на території західного регіону. Результатом тісної співпраці стала організація віруючих та місць відправлення підпільних служб [8, ф.п.3, оп.19, спр.203, арк.4.].

Важливим завданням, від виконання якого великою мірою залежало майбутнє УГКЦ, була підготовка молодого покоління душпастирів. Зважаючи на порівняно невелику кількість священників, що повернулись із заслання, їхній похилий вік та підірване здоров’я, враховуючи ймовірну можливість їх повторного засудження у зв’язку із виконанням ними душпастирських обов’язків було вирішено створити підпільну духовну семінарію. Її організували у Тернополі [6, с.127–128]. Коли ж цей духовний заклад припинив своє функціонування у зв’язку із викриттям його КДБ у 1968 р., підготовка священників почала здійснюватись індивідуально [6, с.183].

Потреби греко-католицьких священнослужителів та мирян у релігійній літературі були задоволені як завдяки підпільно створеним в УРСР друкарням, так і надрукованим за кордоном виданням. Тільки за 1969 рік на державному кордоні затримано і вилучено понад 13 тисяч примірників так званих антирадянських і релігійних видань [8, ф.п.3, оп.19, спр.203, арк.17]. Серед вилучених праць були й молитвеники для греко-католиків, видані у Ватикані з передмовою й за підписом Й.Сліпого. У них нібито містились “націоналістичні пісні” [8, ф.п.3, оп.19, спр.203, арк.4].

Відродження УГКЦ у підпіллі непокоїло не тільки владу, яка загалом вважала релігію “опіумом для народу”, але й керівництво Православної церкви. Саме з подачі київського митрополита Філарета ініційовано новий наступ, спрямований на викорінення уніатства, бо воно “стає конкуренцією для Православної церкви і зменшує її доходи” [19, с.150].

Про масштаби діяльності греко-католицької церкви у підпіллі наприкінці 1960-х – на початку 1970-х років можна судити з доповідної записки завідувача відділом пропаганди й агітації Львівського обкому партії В. Подольчака Політбюро ЦК КПУ у квітні 1971 р. про викриття нелегального уніатського єпископату, у якій він відзначав те, що “в ході слідчих заходів по цій справі припинена ворожа діяльність близько 100 уніатських священників і їх підручних, локалізовано 20 нелегальних угруповань монахів, вилучено велику кількість уніатської і націоналістичної літератури та засобів їх виготовлення” [8, ф.п.3, оп.19, спр.203, арк.19].

Проваджена греко-католицькими священнослужителями релігійна діяльність кваліфікувалась однозначно як “ворожа”, відповідно за неї передбачалась радянським законодавством кара. Зокрема у Львівській області впродовж 1968–1970 рр. за порушення законів про культу було притягнуто до адміністративної відповідальності 30 уніатських священників [8, ф.п.3, оп.19, спр.203, арк.21]. Суворішої кари у вигляді позбавлення волі зазнали в цей час отці Рудин, Галайда, Турчинович, Городецький, Волосянко [8, ф.п.3, оп.19, спр.203, арк.19,21; 23, Ф.1, оп.5, спр.180, арк.50].

Не уникнув арешту й засудження на три роки позбавлення волі у виправно-трудовій колонії суворого типу і єпископ підпільної УГКЦ В. Величківський [23, ф.1, оп.25, спр.205, арк.94].

Поряд із заходами адміністративно-карного характеру важливе місце в боротьбі комуністичної влади проти віруючих греко-католицької церкви, їхньої “переорієнтації” займала антирелігійна робота з цією метою в обкомах партії розробляли конкретні системи протидії поширення “опіуму для народу” [8, ф.п.3, оп.19, спр.203, арк.18].

Широкомасштабний наступ тоталітарного режиму на УГКЦ змушував її душпастирів проводити релігійну діяльність ще законспірованіше. Саме в таких непростих умовах доводилось діяти й керувати катакомбною церквою владиці В.Стернюку у 1970–1980 рр., висвяченого на єпископа-помічника ще за життя В. Величківського [9, с.21,23]. Очолованому ним підпільному єпископату довелося багато попрацювати для збереження прадідівської віри та національної церкви. І робити це в умовах суворої конспірації, коли один необачний крок міг призвести до ліквідації ієрархічної структури УГКЦ, що в остаточному результаті загрожувало її існуванню. Попри вкрай несприятливі обставини УГКЦ зуміла перемогти наявні перешкоди й довести брехливість твердження патріарха Російської православної церкви Пімена про “тотальне знищення УКЦ і триумф РПЦ” [9, с.23–24; 19, с.151].

Більше того, своєю проповідницькою діяльністю греко-католицькі священники, що виконували душпастирські обов’язки і вдень і вночі, в робочі й вихідні дні, на квартирах і в глухих лісових хатах, в незареєстрованих владою громадах віруючих й сирих, темних погребях, у зареєстрованих православних церквах та на цвинтарях спричинилися до формування опозиційних настроїв та світогляду частини українців, закликаючи присутніх “вставати на захист прав Церкви і нації, свободи людини” [9, с.23].

Велику увагу приділяли греко-католицькі священники й вихованню в молоді глибоких патріотичних почуттів. Показовим прикладом є праця отця В. Сеньківського. За його завданням молодь заздалегідь готувала виступи з віршами, піснями, розповідями про світогляд та діяльність видатних людей України, що утверджували національну ідею, боротьбу за волю України [20, с.19].

Діяльність греко-католиків, що тривала нелегально, в Україні переконливо доводила неспроможність комуністичної влади остаточно покінути з УГКЦ, а отже, й необхідність прийняття щораз нових антирелігійних заходів як на рівні областей, так і на рівні республіки. Чергова постанова Політбюро ЦК КПУ під назвою “Про посилення боротьби проти ворожої діяльності залишків уніатського духовенства на території УРСР” була ухвалена 1 лютого 1973 р. [8, ф.п.3, оп.25, спр.52, арк.90]. Практичне виконання цієї, а також багатьох інших постанов покладалось на апарат уповноважених Рад в справах релігій, що був наявний в кожній області республіки та мав чітко визначені обов’язки [8, ф.п.3, оп.25, спр.52, арк.90; 23, ф.1, оп.2, спр.499, арк.2].

Результатом діяльності представників влади у релігійних справах було цілковите ігнорування численних звернень громадян України в справі легалізації УГКЦ, яких або відсиляли до православної церкви як винятково “української”, або ж ставили практично неможливі умови для здійснення реєстрації релігійних громад, наприклад, відмову віруючих від юрисдикції кардинала Й. Сліпого [17, с.714].

Небажання комуністичної влади виконати релігійні вимоги уніатів, щораз сильніші репресії й гоніння проти УГКЦ та її віруючих спонукали групу політизованих священників і мирян створити у вересні 1982 р. “Ініціативну групу захисту прав віруючих і Церкви”, до складу якої входили правозахисник та в’язень сумління Й. Тереля, священник, що також зазнав ув’язнення – Г. Будзінський, С. Петраш-Січко, отці-“підпільники” Ігнатій і Діонісій. Метою своєї діяльності вона поставила інтернаціоналізацію питання про релігійні переслідування в Україні віруючих греко-католицької церкви й домагання її легалізації [17, с.651, 652].

Для пропаганди своїх ідей, ефективнішої боротьби із комуністичним режимом “Ініціативна група захисту прав віруючих і Церкви” розпочала видавати із 1984 р. журнал “Хроніка Католицької Церкви в Україні” [5, с.156, 157].

Проголошення перебудови не відразу позначилося на становищі УГКЦ. І все ж поступова лібералізація та демократизація суспільства створювали нові можливості для активізації дій греко-католиків. Спочатку вони вдалися до написання листів з вимогами та проханнями про скасування

заборони для діяльності греко-католицької церкви, зайняття позитивного ставлення до її відновлення [12, с.507].

Ігнорування владою законних вимог греко-католиків спонукало їх вдатися до рішучіших дій у вирішенні проблеми. 4 серпня 1987 р. частина єпископату й кліру звернулася із заявою до Папи Римського Івана-Павла II, у якій попросили підтримки у справі легалізації та заявили про вихід певної частини УГКЦ із підпілля [22, 1987. – №7,8,9/10. – с.87–88]. Документ підписали два єпископи – П. Василик та І. Семеді, більше ніж два десятки священників, зокрема Г. Будзінський, М. Гаврилів, М. Малинич, П. Зеленюх та ін., монахи й монахині та 174 віруючих [22, 1987. – №7,8,9/10. – с.88].

Цією заявою УГКЦ неспростовно доводила факт наявності та діяльності в Україні підпільного єпископату, який, за даними кардинала Мирослава Івана Любачівського в Римі, налічував 10 ієрархів та понад 4,5 млн. віруючих, близько тисячі священників та тисячі двохсот монахинь [12, с.508].

До справи справедливого вирішення питання легального функціонування УГКЦ активно долучився Комітет захисту Української католицької церкви на чолі із довголітнім політв'язнем І. Гелем. Уже наприкінці 1987 р. в Президію Верховної Ради СРСР його делегацією було передано перші півтори тисячі зібраних підписів віруючих під вимогою легалізації греко-католицької церкви [4, с.142].

Тоді ж з метою ознайомлення широкого загалу громадськості із роботою та завданнями Комітету захисту Української католицької церкви у Москві в присутності російських правозахисників, представників дипломатичного корпусу, а також закордонних засобів масової інформації була проведена прес-конференція. На ній члени Комітету заявили про свої основні вимоги до влади щодо проблем функціонування УГКЦ, а також розпочали клопотання щодо відновлення УАПЦ [4, с.142, 143; 21, с.1454].

Загалом релігійне життя у республіці набирало щораз сильніших обертів. Сприяли цьому поступове послаблення політичного режиму, святкування 1000-ліття хрещення Русі, взаємні візити делегацій Ватикану й Москви, активна діяльність Комітету захисту УКЦ. Як результат, вимоги легалізації УГКЦ стають дедалі голоснішими й численнішими [14, с.107].

Рух за легалізацію УГКЦ підтримав і Папа Римський, який звернувся з відповідним листом в червні 1988 р. до М. Горбачова [1, с.35].

Попри намагання влади зупинити процес відродження національної за суттю релігійної інституції рух за легалізацію та реабілітацію УГКЦ зростав, стаючи не лише масовішим, але й відкритішим. Греко-католицькі душпастирі позбувалися потроху конспіративних форм праці та переходили до рішучіших дій. Доказом вищенаведеного є факт зустрічі офіційної делегації УГКЦ в складі єпископів П. Василика, С. Дмитерка, Ф. Курчаби, І. Маргітича, І. Семеді та восьми священників з керівниками Ради в справах релігій у Москві у жовтні 1988 р. [12, с.518]. Тригодинна зустріч не принесла однак очікуваних позитивних результатів, бо Рада і далі продовжувала заперечувати наявність самої УГКЦ в Україні [10, с.26], заперечувати істину, хоча її представники достеменно знали, що така церква існує. Відомо їм було напевне і те, скільки людей вимагали легалізації УГКЦ, засвідчуючи свої домагання підписами. А таких, лише завдяки невтомній праці Комітету захисту УКЦ, виявилось впродовж 1988 – початку 1989 рр. понад 120 тисяч осіб [4, с.155].

Врешті-решт, рух за легалізацію УГКЦ набув таких значних масштабів, що зумів досягти своєї головної мети. Заява про реєстрацію релігійних громад греко-католиків, зроблена Радою в справах релігій при Раді Міністрів УРСР 30 листопада 1989 р. [4, с.173] означала відновлення історичної справедливості. Шлях до легалізації УГКЦ був справді нелегким і тривалим, чимало зусиль довелося докласти її священнослужителям та віруючим, аби врешті-решт вона отримала можливість офіційного відновлення своїх структур.

І. Алексєєв Ю.М., Кульчицький С.В., Слюсаренко А.Г. Україна на зламі історичних епох (Державотворчий процес 1985-1999 рр.). Навчальний посібник. – К.: ЕксОб, 2000. – 296 с. 2. Баран

В. Влада і церква: з історії взаємин у 1945–1965 роках // *Сучасність*. – 1995. – №5. – С.113–128.

3. Баран В. Україна 1950-1960-х рр.: еволюція тоталітарної системи. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1996. – 448 с.

4. Батенко Т. “Я повстаю, отже, я існую...” Політичний портрет Івана Геля. – Львів: НТШ, 1999. – 224 с.

5. Боцюрків Б. Українська греко-католицька церква в катакомбах // *Ковчег: Збірник статей з церковної історії*. – Число 1. – Львів, 1993. – С.123–164.

6. Головин Б. Мученики та ісповідники Української церкви ХХ століття: Нариси. Статті. Дослідження. – Тернопіль: Просвіта, 2000. – 271 с.

7. Греко-католицька церква в 1944–1991 рр. // *УІЖ*. – 1996. – №4. – С.101–114; 1997. – С.98–110; 1999. – №1. – С.118–131.

8. Державний архів Львівської області.

9. До 85-річчя від дня народження і 60-річчя пастирської діяльності Архієпископа Містоблюстителя Верховного Архієпископа Львова Митрополита Володимира Стернюка. – Львів, 1991. – 77 с.

10. Документи патріаршого собору Української греко-католицької церкви. – Львів: Свічадо, 1998. – 325 с.

11. Історія України / Кер. авт. кол. Ю.Зайцев. – Вид. 2-ге, зі змінами. – Львів: Світ, 1998. – 488 с.

12. Камінський А. На перехідному етапі. “Гласність”, “перебудова” і “демократизація” на Україні / Передм. М. Прокопа. – Мюнхен, 1990. – 623 с.

13. Конституція (Основной Закон) Украинской Советской Социалистической Республики. – К.: Политиздат Украины, 1989. – 62 с.

14. Литвин В. Політична арена України: Дійові особи та виконавці. – К.: Абрис, 1994. – 495 с.

15. Літопис Голготи України / Гол. ред. В. Цветков. – Львів: Ред. Літопису Голготи України, 1994. – 528 с.

16. Львівський Церковний Собор: Документи і матеріали, 1946-1981. К.: Вид. Патріар. Екзарха всієї України Митрополита Київського і Галицького, 1984. – 216 с.

17. Мартирологія українських Церков: У 4-х томах. Торонто; Балтимор: Укр. Видавництво “Смолоскип” ім. В.Симоненка, 1985. – Т.2: Українська католицька церква: Документи, матеріали, християнський самвидав України / Упор.і зред. Зінкевич, Осип, Священник Лончина, Т.Р. – 839 с.

18. Мишанич О. Митрополит Йосиф Сліпий перед “судом” КГБ (за архівними матеріалами). – К.: ПБП “Фото сервіс”, 1993. – 80 с.

19. Панас К. Історія Української Церкви. – Львів: НВП “Трансінтех”, 1992. – 160 с.

20. Тимчишин В. Крізь роки та бурі: Нарис про греко-католицького священика (Володимира Сеньківського). – Львів, 1998. – 48 с.

21. Українська Католицька Церква: катакомби і альтернатива // *Визвольний шлях*. – 1988. – №12. – С.1450–1455.

22. Український вісник.

23. Центральний державний архів громадських об'єднань України.